УДК 316.3

І. В. Васильєва
Національний медичний університет імені О.О.Богомольця

ЗНАЧЕННЯ МІЖДИСЦИПЛІНАРНОГО ПІДХОДУ ДЛЯ СУЧАСНОГО РЕЛІГІЄЗНАВСТВА

Присвячено аналізу міждисциплінарного підходу (школа «Анналів»), його значенню для сучасного релігієзнавства.
Ключові слова: міждисциплінарний підхід, релігієзнавство, релігійний світогляд, історія.

Посвящена анализу междисциплинарного подхода (школа «Анналов»), его значению для современного религиоведения.
Ключевые слова: междисциплинарный подход, религиоведение, религиозное мировоззрение, история.

The article is dedicated to the inter-disciplinary drawing near (the school of Annual), his importance to modern religious research.
Key words: the interdisciplinary approach, religious studies, religious outlook, a history.

Людина – це соціальна істота, і тому вона не тільки осягає усі тонкощі соціального буття завдяки своїй здатності ідентифікувати себе зі своїм оточенням, але і чітко реагує на будь-які моменти історичного руху, моменти суспільної трансформації, на зміни релігійних і ментальних структур.

Сьогодення активно спрямовує нас на детальний аналіз минулого, на історію – свою і всесвітню. Для того щоб усвідомити своє місце в сучасному світі, необхідно усвідомити і власне минуле, минуле свого народу, його культуру, мистецтво, релігію. Для того щоб мати можливість проаналізувати ці процеси, що відбувались і відбуваються, слід розробити методологію. Методологія займається описуванням, оцінкою і застосуванням методів. Тим самим вона має пограничний та інтердисциплінарний характер, адже цікавиться методами, якими послуговуються зазвичай інші конкретні дисципліни інші, ніж вона сама. В такий спосіб методологія становить поле загального міркування на тему методів і, природно, перебуває у зв'язку з іншими конкретними науками. Йдеться про те, що методологія – це наука про науки, іншими словами – метанаука.

Метою цієї статті є аналіз міждисциплінарного підходу, його значення для сучасного релігієзнавства.

© Васильєва І. В., 2010

У цьому зв'язку слід наголосити на значенні відомої школи «Анналів». Такі відомі дослідники школи «Анналів», як Ю. Афанасьєв, О. Полєтаєв, І. Розов, І. Савєльєва та ін., наголошують на тому, що фундатори цієї школи не тільки залишили блискучі приклади такого підходу у своїй історіографічній практиці, але і обґрунтували його значення як основного принципу наукового пізнання минулого. Це значення є висновком з цілої системи теоретичних уявлень засновників школи «Анналів» щодо історії як глобальної науки про людину в суспільстві, яка мусить вивчати минуле в органічній єдності усіх його складових елементів. Тому що, як зазначав М. Блок у праці «Апологія історії» [1, с.88], цивілізація – це не пасьянс з механічно підібраними картами. Знання фрагментів історичного цілого, які вивчаються самі по собі, ніколи не призведе до пізнання цілого. Більше того, воно не надає і розуміння самих фрагментів.

Очевидно, що і сучасне релігієзнавство потребує такого підходу, що надасть змогу відтворити цілісну картину релігійного життя на тому або іншому відрізку часу. Яким же був цей міждисциплінарний підхід? У 1933 р. Л. Февр надрукував статтю «Історія сучасної Росії», яка мала підзаголовок «за синтезу проти «картинної історії»». Стаття Л. Февра була своєрідною відповіддю на «Історію Росії зі стародавності до 1918 р.» (у трьох томах), яка була надрукована у 1932 р. французькими і російськими істориками. Очолювали цю групу Ш. Сеньобос і П. Мілюков. Л. Февр підкреслює, що автори претендують на те, щоб створити цілісну картину життя Росії, при цьому вони демонструють окремо і послідовно групи фактів різного роду: політичних, релігійних, соціальних, духовних, економічних. Французький дослідник підкреслює: «Подібну систему я звик називати «комодкою» – так міщанські родини розкладають свої речі по шухлядах добрих старих комодів червоного дерева. Дуже зручно. Дуже практично! У верхній шухляді – політика: «внутрішня» – праворуч. «зовнішня» – ліворуч, ніколи не переплутаєш [9, с. 64]. По-друге, наголошує Л. Февр, що замість справжньої історії Росії, яку він поважає як «нескінченну Росію, Росію поміщиків і мужиків, феодальну і православну, традиційну і революційну» [9, с. 65], він побачив тільки придуркуватих царів і міністрів. Після такої критики розхристаного викладу історичного, релігійного, економічного матеріалу Л. Февр розгорнув позитивну програму того, як слід досліджувати проблему людини в суспільстві, базуючись при цьому на міждисциплінарному підході, тому що саме він допомагає цілісно розкрити минуле людства.

Пізніше інший французький дослідник Ф. Бродель про демонстрував об'єднання багатьох наук про людину – це географія, антропологія, демографія, політична економія, соціологія, дослідження культур і ментальностей. У кожної науки про людину – свій предмет, свій набір тлумачень. Але кожна з них передбачає

наявність цілої системи соціальних явищ, що являє собою субстанцію усіх, без винятку, наук про людину, залежить не тільки від себе самої, але і від суміжних дисциплін; галузь, на яку вона проливає світло, торкається і сусідніх галузей» [6, с. 11]. Але Ф. Бродель не вичерпав у своєму переліку всі можливі науки. Так, наприклад М. Блок використав дані медицини у своєму історичному дослідженні «Королі-чудотворці» (1924). Він описував віру людей у здібності королів Франції виліковувати їх від золотухи. Цю книгу М. Блока не дуже зрозуміли сучасники, але сьогодні, вважає Ж. Дюбі, вона є по-справжньому величною. Інший французький дослідник Ж. Ле Гофф називає М. Блока «засновником історичної антропології». По-друге, «Королі-чудотворці» – це блискучий приклад комплексного дослідження, яке здійснюється на основі досить великого кола дисциплін – від релігієзнавства до медицини, а поруч з ними – колективна психологія, історія ментальностей, фольклористика, порівняльна етнографія. Віра в «королівське чудо», її виникнення, розквіт і поступовий занепад аналізуються в праці у широкому соціально-політичному контексті історії середньовіччя і Нового часу. Тільки в такому контексті, наполягав М. Блок, і постає можливим раціональне пояснення «чудо» лікування хвороби. Але чи існувало це «чудо»? М. Блок дає негативну відповідь на це питання. «Істинне питання, – зазначає М. Блок, – в тому, щоб зрозуміти, чому, якщо королі не повернули здоров'я жодній людині, усі навколо вірили в їх чудотворну владу» [2, с. 567]. Завдяки чому існувала така віра, що розповсюджується на багато століть? І М. Блок відповідає – така віра в чудо виникла тому, що всі очікували цього чуда. Ця віра існувала протягом багатьох століть ще й тому, що наступні покоління вірили свідченням попередніх поколінь, які здавалися їм незаперечними, тому що базувалися на досвіді. Це був, за його висловом, «оптимізм набожних душ» [2, с. 578]. Цей оптимізм, ця віра мали, «окрім неусвідомлених умонастроїв, й інше підґрунтя: медицину, богослов'я, політичну філософію, саме вони і освятили їх авторитетом писемного слова [2, с. 198]. Кожна з причин цієї віри детально досліджується М. Блоком. У пошуках пояснення віри в чудо лікування М. Блок звертається до глибинних психологічних феноменів, до глибинних течій колективної свідомості, а також до тих обставин, які пояснюють «як більші або менші неясні вірування могли втілитися у регулярному обряді» [2, с. 163]. В такий же спосіб М. Блок аналізує занепад і зникнення віри у «королівське чудо» – з втратою віри у надприродний характер королівської влади втрачалася і віра в «чудо».

Проблема міждисциплінарної синтези мала детальну розробку і в працях Л. Февра. В останні роки його діяльності він особливу увагу приділяв взаємозв'язку історії та психології. У зв'язку з темою нашого дослідження важливе значення мають дві його статті – «Історія і психологія», яка була надрукована у 1938 р., і

«Чуттєвість й історія» – надрукована у 1941 р. Головним вектором у цих статтях була міждисциплінарна синтеза, яка спрямована на вивчення людини. Л. Февр нагадав відому істину – що всі великі відкриття здійснювалися на стику наук, «а якщо це так, тоді немає потреби доводити, що психологія, тобто наука, яка вивчає ментальні функції, обов'язково має вступати в контакт з соціологією, наукою, яка досліджує функції соціальні, і що не менш необхідними є її постійні відносини з … Історією» [10, с. 97]. Перша стаття присвячена створенню історичної психології, тому що тільки вона, на думку Л. Февра, може покласти край психологічному анахронізму, що властивий людям, які проектують у минуле самих себе, з усіма своїми почуттями, думками, інтелектуальними і моральними уподобаннями, при цьому відкривають у історичному минулому ті риси, яких самі й надали йому. Тільки завдяки співробітництву психологів й істориків можна подолати цей анахронізм, «психологів, яких направляють історики. Історики, які є боржниками психологів, повинні взяти на себе турботу про організацію їх праці. Спільної праці…» [10, с. 107].

Таким чином формулюється одна з центральних ідей школи «Анналів» щодо міждисциплінарного підходу як колективної творчості вчених різних галузей. Ці положення мали подальший розвиток у наступній статті Л.Февра, що мала підзаголовок «Як відтворити емоційне життя минулого». Ця стаття важлива і своїм розгорнутим рішенням наступного завдання – перетворення історії в істинну наука про людину і суспільство. Автор наголошує, що історик не має права відступати… Тому що ні механізми суспільних установ, ні ідеї тієї або іншої доби не можуть бути зрозумілими і поясненими істориком, якщо він не охоплений першочерговою турботою… – прагненням пов'язати, виміряти кожну сукупність умов існування цієї доби зі *смислом, який вкладали у свої ідеї люди цієї доби*» [10, с. 117–118] (курсив наш. – *І. В.*).

Слід підкреслити ще один важливий момент, який зазначає Л. Февр: «…ні ці ідеї, ні ці установи у будь-якому випадку, не можуть розглядатися істориком як деякі вічні даності: вони є історичними проявами людського генія у певну добу, що виникли під тиском обставин, які вже більше не повторяться» [10, с. 118]. Головними «інструментами» для вирішення поставленого ним завдання Л. Февр вважає: художню іконографію, літературу, лінгвістику, історію релігій та ін. Він розкриває їх значення для вивчення ментальностей людей минулого.

Стаття завершується оригінальною постановкою питання про співвідношення емоційних начал й інтелектуальної діяльності. Л. Февр підкреслює їх співставлення по значущості в історії людства, а також і складний характер їх взаємодії. Здається, зазначає французький дослідник, що у міру поступового розвитку

історії невпинно зростаюча маса інтелектуальних елементів людської діяльності все більше пригнічує систему емоційної активності, відкидає емоції на задвірки життя, залишає їм незначну роль. І якщо ми були би повними раціоналістами, нам залишалося би тільки проспівати гімн на славу Прогресу, Розуму, Логіки. У дійсному житті все відбувається навпаки. Багато трагічних видовищ, що розгортаються перед нашими очима (стаття була написана у роки Другої світової війни), є свідченнями величезних зусиль, хитрих і неусвідомлених, які спрямовані «на те, щоб таємно заволодіти тим запасом емоційної енергії, який причаївся у кожному з нас, (енергії) одвічно готової взяти верх над енергією інтелектуальною, і заволодівши цим запасом, неочікуваним ривком повернути еволюцію назад, якою ми так пишалися, – еволюцію від емоції до думки, від мови емоційної до мови артикульованої…» [10, с. 125].

Саме звідси і можна побачити нагальну потребу у дослідженні історії почуттів, історії віри, історії ненависті й страху, історії жорстокості й любові. Це пов'язано з тим, що сьогодні відбувається втрата орієнтацій людини – орієнтацій духовних, релігійних, ціннісних, піднесення жорстокості замість любові, тваринного начала замість цінностей культури.

Йдеться, як ми бачимо, про історію ментальностей, яка є водночас й продуктом міждисциплінарної синтези (історія і психологія), й її сильним агентом. Але неможливо призабувати й інше. Те почуття живого життя, яким прийнята ставлення Л. Февра до минулого, яке пов'язує його з сьогоденням у єдине ціле, і, в такий спосіб, виводить його вивчення на найбільш больові точки сучасності.

Ф. Бродель здійснив велике міждисциплінарне дослідження, яке високо оцінив Л. Февр. Про працю Ф. Броделя «Середземноморське море і середземноморський світ», що вийшла у 1949 р., Л. Февр писав, що це – повна зміна наших старих уявлень, справжня революція в історичному методі [10, с. 177, 179]. Сам Ф. Бродель характеризував свою працю наступним чином: «Перша частина присвячена майже застиглій історії, історії людини в її взаємовідносинах з оточуючим середовищем, повільно текучої й непридатної до змін історії…» [3, с. 20]. Друга частина його праці – це історія структур, соціальна історія в її початковому разумінню, історія груп і колективів. І тільки третя частина його праці присвячена історії подій, це історія не в загальнолюдському вимірі, а у вимірі індивідуальному. Такий індивідуальний вимір – це світ живих пристрастей, світ, який не сприймає глибинної історії, світ подій. Відповідно до цього Ф. Бродель розрізняє в історичному часі час географічний, час соціальний та індивідуальний. Існує й так зв. «просторове» розуміння часу. Так, на думку відомого дослідника А. Я. Гуревича, таке розуміння знайшло свій вираз у стародавніх пластах багатьох мов:

«Стародавня людина бачила і минулий, і сучасний час як час, що поширюється навколо себе, взаємопроникає і пояснює одне одним» [7, с. 46].

Подібної позиції дотримується й відома представниця структуралістського підходу до міфології О. М. Фрейденберг: «Час сприймається просторово, «рік» ототожнюється з небом, просторово – з сонцем, землею і т. п., і є не що інше, як сам суспільний колектив в особі свого вожака» [11, с. 70]. Безперечно, що такі підходи є важливими і для сучасного релігієзнавства.

Для розуміння методології французького вченого принципове значення має його самооцінка власної праці, «яку, – підкреслював він, – я свідомо задумав поза сферою дії теорії, будь-яких теорій – єдино під знаком конкретного спостереження і тільки однієї порівняльної історії. Історії, порівняльної у часі, з використанням мови… діалектики минулого і сучасного» [4, с. 35]. Діалектика минулого і сучасного є важливою для релігієзнавства. У сьогоденні стикаються різні духовні й релігійні цінності, моральні імперативи, етичні системи, що відіграють певну роль у ціннісних орієнтаціях людини. Вміння розбиратися у цьому накопиченому людством арсеналі духовних цінностей, відрізняти вічне від тимчасового залежить від світоглядної зрілості людини, її здібностей до самостійного ставлення, прийняття самостійних рішень.

Для дослідника все більш актуальними постають завдання вивчення процесу формування духовних і релігійних цінностей, їх функціонування в різних філософських та релігійних традиціях, у різному соціально-історичному контексті. Українські дослідниці Л. Г. Конотоп і З. В. Швед у книзі «Слов'янська релігійна філософія: головні особливості та динаміка руху ідей» наголошують, що «світова цивілізація перебуває в стані вибору шляхів розвитку. Сучасну її кризу, котра викликана посиленням розриву між сутністю й існуванням у людині, можливо подолати шляхом усвідомлення і цілеспрямованого втілення вселенської еволюції. При цьому індивідуація у внутрішньому світі відповідає синтезові Ноосфери на планетарному рівні» [8, с. 87].

Проблема духовних цінностей передбачає аналіз не тільки освоєння, засвоєння та присвоєння навколишнього світу, але, й це найголовніше, що саме вже освоєння є формою вияву людини як духовної істоти, її самоідентифікацією. Сприйняття світу людиною завжди є «вертикальним» – так було й на початку історії людства, так є й дотепер. Динаміка релігійних орієнтацій постає однією з ґрунтовних проблем не тільки для сучасної України, але й в зв'язку з цивілізаційним поступом Європи, інших народів.

Окрім того, жодна культура не може бути замкненою, в такому випадку вона би просто перестала існувати. Отже, й українська, й російська, й багато інших – як слов'янських, так й західноєвропейських й східних культур формувалися тільки у

взаємовпливах. Тому й саме питання щодо формування та виявів духовності людини знаходиться в полі релігієзнавчого, філософського, культурологічного та історіософського пізнання.

Особливо важливим, на нашу думку, є розкриття релігієзнавчого аспекту духовності як такої. Йдеться не тільки про дослідження значення тієї або іншої конфесії, а про позиції релігії, її місце в процесі формування духовності людини та духовності людства. В зв'язку з цим слід погодитися з думкою О. Шпенглера про те, що «релігієзнавство розсікло цілу галузь на окремі спеціальності по західноєвропейських конфесіях та східний «філологічний кордон» постав для християнської теології визначальним – й все це таким залишається» [12, с. 194]. Отже, виникає питання про те, коли людина постає суто духовною істотою?

Безперечним є те, що людина розпочинається з *діяльнісного ставлення* до світу. Йдеться не про «переробку» світу, а про його «опредметнення».

На думку відомого англійського дослідника Е. Б. Тайлора, в період раннього дикунства і варварства з примітивного міфологічного мислення започатковуються анімізм, тотемізм і фетишизм (згодом – вчення про наявність духовних істот, обожнення рослин і тварин, наділення якоїсь речі чи предмета надприродними властивостями). Пізніше з анімізму, як переконливо доводить Е. Тайлор, зароджуються примітивні релігійні поняття, що містять у собі мінімальний обсяг релігійного світогляду [9, с. 206–252]. Згодом Е. Тайлор, очевидно, відчуваючи певні вади цієї хиткої версії, зробив доповнення, що, імовірно, були й існують дикі племена, для яких релігійні поняття є невідомими. Проте, наголосив він, таких племен виявлено мізерну кількість, а тому, звичайно, перше ствердження має цілком обґрунтовані підстави для свого беззаперечного визнання [9, с. 205].

На нашу думку, умовивід Е. Б. Тайлора, який уточнює попередні знання, є логічним і правильним, але перш за все тим, що тільки частково пояснює релігійну ґенезу, підґрунтям якої є міфологічні уявлення. Справа полягає в тому, що первісна людина, нехай і «наскрізь пройнята міфологією», була вимушена займатися мисливством, рибальством, ловлею птахів, обладнанням помешкання та вихованням своїх дітей у родині. Тобто йдеться про те, що Ф. Бродель називає «взаємовідносинами з оточуючим середовищем».

Слід зробити наступні висновки. Головний принцип школи «Анналів» у підході до міждисциплінарних досліджень – це послідовний історизм, наповненість історичним змістом. Людина, оточуюче середовище, її вірування, хронологія – це важливі елементи, що утворюють навколо людини просторово-часовий континуум.

Міждисциплінарний підхід є головним дослідницьким методом Ф. Броделя. У його працях важко відшукати сюжети, для висвітлення яких не використовувалися би інші науки. Вищим результатом є синтеза різних дослідницьких стратегій, що реалізуються в просторі історії. В такий спосіб і досягається поліфонічне звучання цілого ансамблю наук про людину. На нашу думку, релігієзнавство без даних інших наук – філософії, психології, соціології, культурології, історії, етики та ін. теж може втратити свою об'єктивність. Досвід Ф. Броделя, як і його попередників, розкриває можливості міждисциплінарного підходу в макроісторичному дослідженні. Він має загальнометодологічне значення, що, безперечно, не звільняє нас від необхідності спеціального вивчення природи і «механізмів» синтези дослідницьких стратегій релігієзнавства в межах мікроісторії.

Бібліографічні посилання

1. **Блок М.** Апология истории, или Ремесло истории / М. Блок. – М. : Наука, 1986. – 234 с.
2. **Блок М.** Короли-чудотворцы / М. Блок. – М. : Прогресс, 1998. – 187 с.
3. **Бродель Ф.** Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II / Ф. Бродель : в 2 ч. – М. : Наука, 2002. – Ч. 1: Роль среды. – 560 с.
4. **Бродель Ф.** Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв. : в 3 т. / Ф. Бродель. – М. : Наука, 1986. – Т. 1: Структуры повседневности: возможное и невозможное. – 686 с.
5. **Бродель Ф.** Материальная цивилизация, экономика и капитализм : в 3 т. / Ф. Бродель. – М. : Наука, 1988. – Т. 2: Игры обмена. – 620 с.
6. **Бродель Ф.** Что такое Франция? Пространство и история. – М. : Прогресс, 1994. – 220 с.
7. **Гуревич А. Я.** Категории средневековой культуры / А. Я. Гуревич. – М. : Искусство, 1984. – 350с.
8. **Конотоп Л. Г.** Історія слов'янської релігійної філософії: головні особливості та динаміка руху ідей : навчальний посібник / Л. Г. Конотоп, З. В. Швед. – К. : Літера ЛТД, 2006. – 320 с.
9. **Тайлор Э.** Первобытная культура / Э. Тайлор. – М.: Политиздат, 1980. – 573с.
10. **Февр Л.** Бои за историю / Л. Февр. – М. : Наука, 1991. – 340 с.
11. **Фрейденберг О. М.** Поэтика сюжета и жанра / О. М. Фрейденберг. – М. : Наука, 1970. – 178 с.
12. **Шпенглер О.** Закат Европы : в 2 т. / О. Шпенглер. – М. : Айрис-пресс, 2004. – Т. 2: Всемирно-исторические перспективы. – 624 с.

Надійшла до редколегії 22.12.09